

УДК.159.316.9

Проскурняк Ольга Петрівна, кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, м. Чернівці

e-mail: oproskurniak@gmail.com

ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНУ ПРАБАТЬКІВСТВА

Анотація

*Проаналізовано поняття прабатьківства у зарубіжній та вітчизняній літературі. Зосереджено увагу на розгляді типів прабатьків та зроблена спроба класифікувати стилі прабатьківської взаємодії. Проаналізовано роль прабатьків як агентів первинної соціалізації особистості. Встановлено, що найбільшого поширення в американській психології в 1960-х роках одержала така класифікація стилів прабатьківської взаємодії з онуками: формальний (*formal*) – наслідування прийнятим у суспільстві рольовим моделям взаємодії; грайливий (*fun-seeking*) – проявляється у спільних розвагах; відсторонений (*distant-figure*) – контакт відбувається рідко, з певних приводів. Згідно цих стилів прабатьківської взаємодії з онуками, існує наступна класифікація прабатьків: «компаньйони», «віддалені» і «залучені». «Компаньйони» живуть поблизу онуків або разом з онуками і тимчасово беруть на себе виховні функції, але неохоче виконують дисциплінарні та владні функції, займають позицію «невтручання» у процес виховання. Вони підтримують наступність у сімейних стосунках. «Віддалені» стосунки між прабатьками та онуками не є тісними, адже існує територіальна відірваність старшого покоління від онуків. «Залучені» виконують багато батьківських ролей, інколи замінюють відсутніх батьків, які надмірно зайняті роботою, або розлучені, або тих, які хворіють і потребують постійного лікування.*

Окреслено напрями подальшого вивчення проблем інституту прабатьківства.

Ключові слова: *прабатьківство, типи прабатьків, функції прабатьків, віковий період, особистісна зрілість.*

Проскурняк Ольга Петровна кандидат психологических наук, доцент кафедры психологии Черновицкого национального университета имени Юрия Федьковича, г. Черновцы

ИСТОРИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ ФЕНОМЕНА ПРАРОДИТЕЛЬСТВА

Аннотация

В статье осуществлен анализ изучения прародительства в зарубежной и отечественной литературе. Сосредоточено внимание на рассмотрении типов прародительства и сделана попытка классифицировать стили прародительского взаимодействия. Проанализирована роль прародителей как агентов первичной социализации личности. Установлено, что наибольшего распространения в американской психологии в 1960-х годах получила такая классификация стилей прародительского взаимодействия с внуками: формальный (formal) – наследование принятым в обществе ролевым моделям взаимодействия; игривый (fun-seeking) – проявляется в общих развлечениях; отстраненный (distant-figure) – контакт происходит редко, с некоторых причин. Согласно с этими стилями прародительского взаимодействия с внуками, существует такая классификация прародителей: «компаньоны», «на расстоянии» и «вовлеченные». «Компаньоны» живут поблизости от внуков или вместе с ними и временно берут на себя воспитательные функции, но неохотно исполняют дисциплинарные функции, занимают позицию «невмешательства» в процесс воспитания. Они поддерживают преемственность в семейных отношениях. «На расстоянии» – отношения между прародителями и внуками не тесные, потому что существует территориальная оторванность старшего поколения от внуков. «Вовлеченные» – выполняют много родительский ролей, иногда заменяют отсутствующих родителей, которые заняты работой или разведены, или тех, которые болеют и требуют постоянного лечения.

Очерчены направления дальнейшего изучения проблем института прародительства.

Ключевые слова: прародительство, типы прародителей, функции прародителей, возрастной период, личностная зрелость

Proskurnyak Olga Petrivna, Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor of the Department of Psychology Chernivtsi National University named by Yuri Fedkovich, Chernivtsi

PHENOMENON OF GRANDPARENTHOOD AND THE HISTORY OF ITS RESEARCH

Summary

We have analyzed the concept of “grandparenthood” in the Ukrainian and foreign literature. Much attention was aimed at the investigation of different types of grandparents and classification of their interaction. The role of grandparents as agents of initial personal socialization was analyzed. During the research we have determined that the most prominent in the American psychology in the 1960’s was the following classification of grandparents’ interaction with their grandchildren: formal (applying the accepted in the society role model of interaction); fun-seeking (having fun together); distant-figure (rare contact, which appears under special circumstances). According to these styles of grandparents’ interaction with grandchildren, we have created this classification of grandparents: “companions”, “distant”, and “involved”. “Companions” live close to or together with grandchildren and temporarily perform nurturing functions, but they are reluctant to perform disciplinary or authoritative functions, they occupy the position of ‘non-interference’ into the process of upbringing. They keep hierarchy in the family relationships. “Distant” relationships between grandparents and grandchildren are not close, as there is territorial isolation of the older generation from the grandchildren. “Involved” grandparents perform a lot of parenting roles, sometimes substituting the missing parents, who are too busy with work, divorced, or the ones who are sick and need constant medical attention.

We have outlined which direction should the future investigation of the problem of grandparenthood take and develop.

Keywords: grandparenthood, types of grandparents, functions of grandparents, age period, personal maturity.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження феномену прабатьківства обумовлена вкрай слабкою розробленістю цієї проблеми в науковій літературі. Неоднозначними є погляди науковців на роль прабатьків у виховання підростаючого покоління та як відбувається поєднання ролей прабатьків та батьків.

Мета статті полягає в аналізі психологічних підходів до вивчення феномену прабатьківства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Для виконання поставленої мети ми розглянемо теоретичні напрацювання в галузі дослідження феномену прабатьківства, виокремимо основні функції, які прабатьки виконують у процесі соціалізації своїх онуків і представимо існуючі типології прабатьківства.

Інститут сім'ї, звісно, зазнав різноманітних трансформацій, тим не менш сім'я і досі залишається одним з найпотужніших та найбільш значущих первинних агентів соціалізації особистості.

Соціалізація особистості є складним процесом засвоєння суспільно значущих норм, цінностей, паттернів поведінки, певних навичок та настанов, що дають змогу людині успішно функціонувати та розвиватися у суспільстві. Зазвичай науковці виокремлюють первинну та вторинну соціалізацію. У первинній соціалізації основними її агентами є найближче оточення людини, найчастіше – це її сім'я. Агентами соціалізації особистості з боку сім'ї можуть виступати батьки, сестри/брати, тітки/дядьки, а також інші родичі. В сім'ї поруч з такими агентами первинної соціалізації, як батьки, окреме місце займають прабатьки (бабусі та дідусі). Прабатьки можуть здійснювати безпосередній та опосередкований вплив на протікання процесу соціалізації своїх онуків. У сучасних умовах розвитку й трансформації суспільства велику роль у передаванні майбутнім поколінням культурних, історичних, ціннісних орієнтирів, а також певних традицій, звичаїв, вірувань, які існують як усередині

сім'ї, так і в конкретному суспільстві, відіграють саме прабатьки. Якщо декілька десятиліть тому прабатьками були люди, які здебільшого мали статус пенсіонерів, то на сучасному етапі бабусями та дідусями стають молоді, повні сил люди, які здатні повною мірою займатися професійною діяльністю, поєднуючи її з новою для себе соціальною роллю [8]. Прабатьки, як правило, дотримуються активного способу життя, мешкають окремо від своїх дітей і беруть лише непряму, опосередковану участь у житті та вихованні своїх онуків.

Зазначимо, що доволі часто прабатьки та їхні онуки стають об'єктом дослідження зарубіжних науковців. Наприклад, іспанські дослідники П. Віґуер (P. Viguer), Х.К. Мелендез (J.C. Melendez), С. Валенсія (S. Valencia), В.К. Кантеро (V.J. Cantero), Е. Наварро (E. Navarro) виявили низку характеристик прабатьків, якими їх описували онуки. Автори зазначили, що чим більша частота контактів прабатьків і онуків, тим міцніші та кращі їхні міжособистісні відносини [12].

Польська дослідниця М. Тижкова (M. Tyszkowa) зробила висновок, ґрунтуючись на результатах свого дослідження, що прабатьки впливають на своїх онуків різноманітними шляхами та їхній вплив може бути як позитивний, так і негативний [10].

Цікавими є висновки нідерландських та бельгійських дослідників Н.Ван Ранста (N. Van Ranst), Р. Версчуерена (K. Verschueren) і Н. Макроена (A. Marcoen), а також американських Н. Кохлера (H. Cohler) й І. Грунебаума (H.U. Grunebaum) стосовно чіткого закріплення та розподілу ролей дідуся і бабусі у сім'ї. Дослідники проаналізували думки онуків про їхніх бабусь та дідусів. Так, дідуся онуки сприймають як постачальника інформації, як дорослого, з яким можна спілкуватися на будь-які теми, як порадника. А бабусю – як дорослу людину, яка турбується, опікується, хвилюється і як таку, хто може за необхідності замінити матір [9, 13].

Виклад основного теоретичного матеріалу. Зосередивши увагу на аналізі вітчизняних і зарубіжних публікацій за даною тематикою, ми стикаємося з тим, що, на жаль, в українській та пострадянській психології темі праба-

тківства науковці не приділяють достатньої уваги. Інтерес до цієї тематики можна простежити у роботах К.Д. Ушинського, А.В. Петровського, Т.В. Андрєєвої, Т.А. Куликової, О.Р. Кісь, О.А. Ганцької, М.Г. Стельмаховича, М.С. Комісарик, І.А. Тютюнник, В.І. Скутіної тощо. Стосунки поколінь у сучасних сім'ях досліджували О.В. Бойко, М.Д. Александрова, О.С. Балабанова, М.Ю. Михайлова, В.Д. Шапіро, В.В. Колесов, А.В. Толстих, О.А. Воронін. Такі учені, як А.Я. Варга, М.В. Єрмолаєва, О.В. Краснова, Л.Г. Лідерс, А.С. Співаковська, Л.Б. Шнейдер, Є.Г. Ейдемільер, В.В. Юстицькис, Є.В. Юркова, І.С. Кльоцина вивчали роль одного з прабатьків, зокрема, бабусі, у сім'ї. Звичайно, можна згадати й інші типології прабатьків, якщо критерієм обирати, наприклад, економічні чи статусно-владні відносини у сім'ї.

Важливо зауважити, що взаємодія прабатьків з онуками може відбуватися на рівні утворених діад: бабуся-онука, дідусь-онука, коли здійснюється взаємозв'язок на міжособистісному рівні: окремо між одним з прабатьків та онукою/онуком. Також взаємодія може відбуватися і на рівні малої соціальної групи у тому випадку, коли прабатьки та їхні онуки створюють стосунки всередині групи, якій притаманні певні особливості та риси внутрішньогрупової поведінки. Взаємодія прабатьків та онуків може відбуватися й на рівні стосунків між різними поколіннями. Тобто основоположним чинником у взаєминах прабатьків та онуків постає вікова характеристика. Водночас на будь-якому рівні взаємодії відбувається вплив з боку прабатьків на процес формування сімейної ідентичності онуків шляхом транслявання певних цінностей, традицій, звичаїв, практик, що характерні для цієї сім'ї. Цей процес відбувається за допомогою виконання певних функцій прабатьками.

Вітчизняна дослідниця О.В. Краснова запропонувала типологію прабатьків за критерієм внутрішньосімейної ролі, яку вони виконують: «формальні» прабатьки – будують стосунки відповідно до соціальних приписів про роль старшого в сім'ї; прабатьки як «сурогатні батьки» – беруть на себе повну відповідальність і турботу про онуків; прабатьки як «джерело сімейної мудрості» – здійснюють зв'язок із сімейними коріннями; прабатьки

«витівники» – організують відпочинок і дозвілля онуків; «відсторонені» прабадьки – рідко включені в реальну життєдіяльність сім'ї дітей і онуків [4].

А.С. Співаковська запропонувала типологію бабусь: «бабуся-жертва» та «бабуся-суперниця». «бабуся-жертва» сприймає роль бабусі як центральну, звалює на свої плечі тягар господарсько-побутових і виховних обов'язків, відмовившись від професійної діяльності, відчутно обмеживши дружні контакти й дозвілля. Зробивши турботу про сім'ю, дітей та онуків сенсом свого існування, пожертвувавши іншими сторонами особистого життя, така жінка періодично відчуває суперечливі почуття, що включають невдоволення близькими, образу за недостатню вдячність з їхнього боку, тугу і роздратування. Характерна позиція онуків такої бабусі – любов до неї і водночас залежність, звичка до опіки і контролю, труднощі самоконтролю та спілкування з іншими дітьми. «Бабуся-суперниця», на перший погляд, більш раціонально поєднує свої різнопланові обов'язки, продовжує працювати, присвячуючи онукам вихідні та відпустки. Неусвідомлена тенденція її поведінки полягає в суперництві з дочкою або невісткою, щоб бути кращою, більш успішною «матір'ю» онукам. Онуки відчувають конфліктність взаємин дорослих членів сім'ї і в результаті або звинувачують себе за це, гостро переживаючи власну неповноцінність, або прагматично використовують суперечливість позицій дорослих [7]. Ця типологія не є повною, адже дослідниця обмежилася аналізом лише крайніх мікропроявів ролі бабусі в сім'ї, не пропонуючи типології, в якій було б представлено не тільки невдале виконання бабусею своєї ролі, а ще й успішне.

Цікаву типологію одного з прабадьків (бабусі) пропонує американська дослідниця Дж. Робертсон. Вона доводить, що людям середнього віку, які стали дідусем та бабусею, ця роль у більшості випадків приносить глибоке задоволення. Адже це діяльність з виховання нового покоління, але вільна від багатьох обов'язків і напружених конфліктів, характерних для батьківсько-дитячих стосунків. Автор виділяє такі типи бабусь: гармонійний тип – бабусі поєднують високі ідеальні уявлення про роль бабусі й реальну активну участь у

житті онуків; далекий тип – бабусі мають слабкі особисті уявлення про роль бабусі і займають відособлену позицію стосовно проблем онуків; символічний тип – бабусі мають високий соціально-нормативний образ бабусі за нерозгорнутих реальних взаємин з онуками; індивідуальний тип – бабусі, які акцентують увагу на особистих аспектах поведінки [11].

Ця класифікація перегукується з класифікацією А.Дж. Черлін і Ф.К. Ферстенберг, які виділили такі типи прабатьківського ставлення до онуків: «відсторонений і пасивний» – такі дідусь та бабуся безініціативні, рідко взаємодіють з онуками, здебільшого проживають окремо; «підтримуючий» – ділять турботи та повсякденні обов'язки з дітьми та онуками, можуть проживати як однією сім'єю, так і окремо; «авторитетний» – частково переймають на себе батьківські функції, спрямовують поведінку онуків в потрібне русло; «впливовий» – з думкою таких прабатьків рахуються, адже до них звертаються, коли необхідна підтримка у прийнятті важких рішень.

Дж. Робертсон визначила чотири функції прабатьків у сім'ї, що мають характер спільної важливої ідеї для них самих та/або інших членів сім'ї: 1. Функція «присутності» – прабатьки є символом стабільності, інтегруючим центром, стримуючим чинником при загрозі розпаду сім'ї. 2. Функція «сімейної національної гвардії» – прабатьки покликані бути поруч у важкий момент, надати підтримку в кризовій ситуації. 3. Функція «арбітрів» – узгодження прабатьками сімейних цінностей, вирішення внутрішньо-сімейних конфліктів. 4. Функція «збереження сімейної історії» – формування і підтримання прабатьками відчуття спадкоємності і єдності сім'ї [11].

Низка вчених, розглядаючи прабатьківство як соціально-психологічний феномен, стверджують, що його основною функцією є передавання новим поколінням накопиченого досвіду, норм і правил поведінки в суспільстві, тобто безпосередня участь у процесі соціалізації. Російська дослідниця С.Н. Куровська пропонує серед основних функцій прабатьків виділити такі: функція «сурогатних батьків» – постійне виконання тих самих обов'язків по відношенню до онуків, що й батьки; функція «тримачів сім'ї» – вони беруть

повну відповідальність за життєдіяльність сім'ї та її внутрішні стосунки між усіма членами, консолідують сім'ю; функція «адвокатів» – здійснюють захист онуків; функція «відвідувачів» – інколи виконують обов'язки няньки за проханням батьків дітей [5].

Також серед основних функцій прабатьків учені виокремлюють духовно-моральний розвиток онуків, тобто передання духовних знань, релігійних уявлень, моральних якостей, сімейних цінностей і установок тощо [3].

Зазначимо, що класифікації функцій прабатьків за авторством різних дослідників виявляються доволі обмеженими, адже вони не містять тих функцій інституту прабатьківства, які він виконує перед суспільством; також науковцями чітко не виділені функції прабатьків та їхні відмінності від функцій батьків у сім'ї, не пропонується повний перелік функцій, які прабатьки можуть виконувати окремо по відношенню до онуків. Всі автори, яких ми згадували вище, пропонують різні типології, але при цьому всі вони стосуються лише окремих існуючих проявів ролі прабатька у сім'ї. Здебільшого науковці розглядають міжіндивідуальні стосунки між прабатьками та їхніми онуками або аналізують внутрішньо-особистісні почуття прабатьків. Також значну увагу приділено аналізу уявлень про ідеальний та реальний типи прабатьків.

Методологічне значення. Вважаємо за доречне запропонувати таку типологію прабатьків, яка, на нашу думку, буде більш релевантною та більш аргументованою для українського етносу. Зазначимо, що критерієм для цієї типології виступає ступінь залученості прабатьків у виховний процес онуків, але вона також не є вичерпною і потребує проведення детальніших досліджень задля уточнення й доопрацювання вказаних типів: «другі батьки» (прабатьки виконують практично повний набір тих зобов'язань і функцій, що й батьки, а саме: беруть активну участь у вихованні онуків, займаються веденням побуту, часто – матеріально забезпечують онуків та інше; це зумовлено спільним проживанням, характерно для мультипоколінної сім'ї, або для сімей, де один чи обидва батьки від'їжджають до іншої країни на заробітки); «няньки (або вихователі)» (такі прабатьки здебільшого виконують зобов'язання лише з

виховання онуків, передаючи їм певні сімейні звичаї, цінності та впливаючи на їхній духовно-моральний розвиток; такий тип прабатьківства характеризується сильною емоційною складовою у стосунках між прабатьками та онуками; але цьому типу не властиве ведення побуту чи матеріальне забезпечення онуків); «супровідники» (прабатьки зазвичай допомагають відводити онуків у дитячий садок, школу, розвиваючі гуртки чи спортивні секції, а також забирати їх звідти, виконувати домашні завдання, наглядати за онуками у разі відсутності батьків); «формальні прабатьки» (виконують лише формальні обов'язки прабатьків: нечасті відвідування, зустрічі на свята, подарунки онукам).

Висновки. Проаналізувавши напрацювання з цієї тематики, ми спробували узагальнити та виділити певні функції, які можуть виконувати прабатьки як агенти первинної соціалізації особистості онуків, і віднесли до них такі: виховна – вплив (або його відсутність) прабатьків на духовний, моральний і естетичний, релігійний розвиток особистості; рекреаційна – емоційна підтримка онуків; побутова – наглядання та догляд за онуками; економічна – матеріальна підтримка; господарська – виконання функцій домогосподарки/господаря в сім'ї; дозвіллева – організація та проведення спільного з онуками дозвілля; консолідуюча/роз'єднувальна – зміцнення або послаблення внутрішньо-сімейних зв'язків членів сім'ї; функція соціального контролю – формування та підтримка правових та моральних норм, використання санкцій за порушення норм стосунків між поколіннями, членами в сім'ї; функція формування сімейної ідентичності – трансляція сімейних звичаїв, традицій, цінностей, практик тощо від прабатьків до онуків. Перелік функцій, які прабатьки можуть виконувати в сім'ї, не є вичерпним, але ми намагалися продемонструвати, наскільки широким він може бути. Важливо те, що виконання цих функцій може певною мірою забезпечувати тісний зв'язок між поколіннями прабатьків і онуків та спадковість досвіду, що, на нашу думку, має важливе значення для впливу на особистість певних сімейних, культурних, духовних, поведінкових традицій, які відображають риси суспільства загалом.

Перспективи дослідження. З урахуванням викладеного, результатом комплексного вивчення даного феномену має стати: психологічне визначення прабатьківства та його ролі у функціонуванні сім'ї; розробка концептуальної моделі прабатьківства як психологічного феномену; розробка структурної моделі прабатьківства як інтегрального психологічного утворення особистості; побудова багатокритерійної типології прабатьківства.

Список використаних джерел

1. Ганцкая О.А. Польская семья. Опыт этнографического изучения / О.А. Ганцкая. – М. : Наука, 1986. – 176 с.
2. Кісь О.Р. Жінка в традиційній українській культурі (друга половина XIX – початок XX ст.) / О.Р. Кісь. – Львів: Інститут народознавства НАНУ, 2008. – 272 с.
3. Кичак О. Ю. Трудова міграція українців Закарпаття на початку століття та її культурно-побутові наслідки / О. Ю. Кичак. – Ужгород : Вид-во «Гражда». – 2012. – 366 с
4. Краснова О. В. Социальная психология старости : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / О.В. Краснова, А.Г. Лидерс. – М. : Издательский центр «Академия», 2002. – 288 с.
5. Куровская С. Н. Педагогика семьи: учеб.-метод. пособие / С. Н. Куровская. – Гродно : ГрГУ, 2006. – 162 с.
6. Скутіна В.І. Виховні функції матері, батька, бабусі, дідуся у формуванні особистості за традиціями народної родинної педагогіки / В.І. Скутіна // Сім'я та родинне виховання у національній етнопедагогічній культурі : зб. наук. статей. – Переяслав-Хмельницький : Ризографіка, 2005. – С.112-115.
7. Спиваковская А.С. Психотерапия: игра, детство, семья / А.С. Спиваковская. – М.: ООО Апрель Пресс, ЗАО Изд-во ЭСИМО-Пресс, 1999. – 258 с.
8. Стельмахович М. Г. Народна педагогіка / М. Г. Стельмахович. – К. : Радянська школа, 1985. – 312 с.

9. Cohler B.J. Mothers, grandmothers and daughters / B.J. Cohler, H.U. Grunebaum. – New York: Wiley, 1981. – Pp.212 -214.

10. Tyszkowa M. Grandparents and grandchildren: an often neglected relationship between significant others / M. Tyszkowa // Journal of counseling and development. – 1991. – Pp. 289-290.

11. Robertson J.F. Grandmotherhood: a study of role concepts / J.F. Robertson // Journal of marriage and the family. – 1977. – Vol. 39. – Pp.165-174.

12. Viguer P. Grandparent-grandchild relationships from the children perspective: shared activities and socialization styles / P. Viguer, J.C. Melendez, S. Valencia, V.J. Cantero, E. Navarro // The Spanish journal of psychology. – 2010. – Vol. 13. – № 2. – Pp. 708-717.

13. Van Ranst N. The meaning of grandparents as view by adolescent grandchildren: an empirical study in Belgium / N. Van Ranst, K. Verschueren, A. Marcoen // International journal of aging and human development. – № 41(4). – 1995. – Pp. 311-324.

References transliterated

1. Ganckaja O.A. Pol'skaja sem'ja. Opyt jetnograficheskogo izuchenija / O.A. Ganckaja. – M. : Nauka, 1986. – 176 s.

2. Kis' O.R. Zhinka v tradycijnij ukrai'ns'kij kul'turi (druga polovyna XIX – pochatok XX st.) / O.R. Kis'. – L'viv : Instytut narodoznavstva NANU, 2008. – 272 s.

3. Kychak O. Ju. Trudova migracija ukrai'nciv Zakarpattja na pochatku stolittja ta i'i' kul'turno-pobutovi naslidky / O. Ju. Kychak. – Uzhgorod : Vyd-vo «G'razhda». – 2012. – 366 s

4. Krasnova O.V. Social'naja psihologija starosti : ucheb. posobie dlja stud. vyssh. ucheb. zavedenij / O.V. Krasnova, A.G. Liders. – M. : Akademija, 2002. – 288 s.

5. Kurovskaja S.N. Pedagogika sem'i: ucheb.-metod. posobie / S.N. Kurovskaja. – Grodno : GrGU, 2006. – 162 s.

6. Skutina V.I. Vyhovni funkcii' materi, bat'ka, babusi, didusja u formuvanni osobystosti za tradycijamy narodnoi' rodynnoi' pedagogiky / V.I. Skutina // Sim'ja ta

rodyenne vyhovannja u nacional'nij etnopedagogichnij kul'turi : zb. nauk. statej. – Perejaslav-Hmel'nyc'kyj : Ryzografika, 2005. – S. 112-115.

7. Spivakovskaja A.S. Psihoterapija: igra, detstvo, sem'ja / A.S. Spivakovskaja. – M. : OOO Aprel' Press, ZAO Izd-vo JeSIMO – Press, 1999. – 258 s.

8. Stel'mahovych M.G. Narodna pedagogika / M.G. Stel'mahovych. – K. : Radjans'ka shkola, 1985. – 312 s.

9. Cohler B.J. Mothers, grandmothers and daughters / B.J. Cohler, H.U. Grunebaum. – New York: Wiley, 1981. – Pp.212 -214.

14. Tyszkowa M. Grandparents and grandchildren: an often neglected relationship between significant others / M. Tyszkowa // Journal of counseling and development. – 1991. – Pp. 289-290.

15. Robertson J.F. Grandmotherhood: a study of role concepts / J.F. Robertson // Journal of marriage and the family. – 1977. – Vol. 39. – Pp.165-174.

16. Viguer P. Grandparent-grandchild relationships from the children perspective: shared activities and socialization styles / P. Viguer, J.C. Melendez, S. Valencia, V.J. Cantero, E. Navarro // The Spanish journal of psychology. – 2010. – Vol. 13. – № 2. – Pp. 708-717.

17. Van Ranst N. The meaning of grandparents as view by adolescent grandchildren: an empirical study in Belgium / N. Van Ranst, K. Verschueren, A. Marcoen // International journal of aging and human development. – № 41(4). – 1995. – Pp. 311-324.

Отримано: 11.10.2017

Відрецензовано: 24.10.2017

Опубліковано: 8.11.2017